

ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)
Volume 5 Issue 1, p. 71-88, January 2013

**Erzurum Valisi Mustafa Nazım Bey'in Vilayetteki
Çalışmalarına Dair Raporu (1905)**
Erzurum Governor Mr. Mustafa Nazım's Work Report About the City (1905)

Yrd. Doç. Dr. Erkan Cevziziler
Atatürk Üniversitesi – Erzurum
Yrd. Doç. Dr. Ali Servet Öncü
Atatürk Üniversitesi – Erzurum

Öz: Mustafa Nazım Bey 1902-1906 tarihleri arasında Erzurum Valiliği görevini yürütmüştür. Çalışma konumuz olan raporunda, Erzurum Vilayeti'nde yaptığı çeşitli alanlardaki çalışmaları detaylı bir şekilde ortaya koymuştur. Anlatımlarıyla vilayetin genel durumunu gün yüzüne çıkarmıştır. Ayrıca Erzurum Vilayeti'nin ihtiyaçlarına değinerek bu hususta plan ve beklentilerini izah etmiştir. Rapor II. Meşrutiyet öncesinde Erzurum Vilayeti'nin her alandaki sorunlarını ve Vilayet genelinde yapılan çalışmaları dile getirmesi bakımından önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, II. Abdulhamid, Erzurum, Mustafa Nazım

Abstract: This article examines the problems of Erzurum in the early twentieth century in light of a special report presented to the sultan by the city governor Mustafa Nazım. The detailed report narrated not only the road, bridge, school and hospital needs of the city but also explained its position in trade and agriculture. This article highlights the key features of this report and presents the social and economic position of Erzurum prior to the 1908 Young Turk revolution.

Key Words: Ottoman Empire, Abdulhamid II., Erzurum, Mustafa Nazım

Giriş

Osmanlı Devleti'nin, son dönemlerinde nasıl bir durumda olduğunu görebilmede önemli kaynaklardan birisi de şüphesiz vilayetlerden gönderilen vali raporlarıdır. Zira bu raporlar özel manâda vilayetlerin durumunu ortaya koyarken, genel manâda devletin birçok bakımdan içerisinde bulunduğu vaziyeti gözler önüne serebilmektedir.

Sultan II. Abdulhamid, ardından II. Meşrutiyet dönemlerinde, devletin önemli merkezlerinden biri olan Erzurum Vilayeti'nde görev yapan valiler de kendi görüş, hizmet ve beklentilerini ortaya koyan raporlarını çeşitli zamanlarda merkeze bildirmişlerdir.

Bunlardan Vali Mehmet Celal Bey'in 1909 yılına ait raporu Dr. Selahattin Tozlu tarafından¹, Vali Mehmet Emin (Yurdakul) Bey'in 1912 yılına ait raporu Dr. Ali Servet Öncü tarafından² daha önce yayımlanmıştır.

Çalışma konumuzu teşkil eden Erzurum Valisi Mustafa Nazım Bey'e ait olan rapor ise Sultan II. Abdulhamid'in son dönemlerinde, 8 Mart 1905 (23 Şubat 1320) tarihinde kaleme alınmış ve Yıldız Sarayı'na sunulmuştur.

Yenişehir eşrafından ve ulemadan Ali Tayfur Bey'in oğlu olan Mustafa Nazım Bey, 1862 yılında Yenişehir Fener'de doğmuştur. Sıbyan Mektebi ile Rüştiye'de okuduktan ve özel öğretmenlerden Fransızca öğrendikten sonra Hukuk Mektebi'ne girmiştir. 1881 yılında Hariciye Mektubi Kalemî'nde işe başlamış, 1888 yılında Şura-yı Devlet Bidayet Mahkemesi Müdde-i Umumi Muavinliği'ne tayin edilmiş, 1894 yılında da Bidayet Müdde-i Umumiliği'ne terfi etmiştir. İki sene sonra Şura-yı Devlet İstinaf Müdde-i Umumiliği'ne yükselmiştir. Ertesi yıl da bu görevine ilave olarak Teftiş Komisyonu Azalığı'na atanmıştır. Aynı yıl bu görevlerine ek olarak iki aya yakın bir zaman için Girit'te Islahat-ı Adliye Komisyon'u Reisliği görevi ile Girit'e gönderilmiştir. 1897 tarihinde Şura-yı Devlet Temyiz Müdde-i Umumiliği'ne terfi etmiştir. Bir yıl sonra Mülkiye Mektebi Usul-ı İdare Muallimliği'ne ve Hukuk Mektebi hukuk dersi muallimliğine atanmıştır. Bu günlerde özel memuriyetle bir defa İzmit ve Midilliye, iki defa da Sisam'a gönderilmiştir. Mustafa Nazım Bey 1900 senesinde Brüksel'de toplanan Hapishaneler Konferansı'na Osmanlı delegesi olarak katılmıştır. 1900 yılında Musul Vilayeti'ne vali olarak atanan Mustafa Nazım Bey, 1901 yılında Golç Valiliğine getirilmiştir. Mustafa Nazım Bey Erzurum Valiliği'ne, Şerif Mehmet Rauf Paşa'dan sonra 1902 yılında atanmış ve 1906 yılına kadar bu görevini devam ettirmiştir. Ağır vergiler ve ekonomik sebeplerden dolayı Mart 1906'da Erzurum'da meydana gelen halk ayaklanmasında, halkın isteklerini yerine getiremeyen ve telgraf görüşmelerini kendi evine bağlatarak kontrolü altına alan Mustafa Nazım Bey, Erzurum halkının tepkisiyle karşılaşmış, memur ve askerlerin de desteğini alan halk İstanbul'dan valinin görevinin sonlandırılmasını istemeye başlamıştır. Bunun üzerine, olayın ciddiyetini ve doğurabileceği sonuçları gören Sultan II. Abdulhamid, Mustafa Nazım Bey'i azlederek yerine Nisan 1906'da Diyarbakır Valisi Atabey'i atamıştır.³ Erzurum'dan sonra Diyarbakır'a vali olarak gönderilen Mustafa Nazım Bey aynı ayın içinde de Kastamonu Valiliği'ne getirilmiştir. Görülen lüzum üzerine bu görevden alınarak Irak bölgesinde Heyet-i Islahiye Reisliği'ne tayin edilmiştir. 1908'de II.Meşrutiyet'in ilanından sonra Yanya Valiliği'ne atanan Mustafa Nazım Bey, görevine gitmeden istifa etmiş yine o sene kurulan Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi'nde Adliye Nazırlığı'na getirilmiştir. Bu görevine

¹ (Bkz. Selahattin Tozlu, "Erzurum Valisi Mehmet Celal Bey'in Bayezid (Ağrı) Sancağına Dair Raporu (1909)", *Ramazan Şeşen Armağanı*, edt. E. Uyumaz-S. Kızıltoprak, (İSAR Vakfı Yay.), İstanbul, 2005.)

² (Bkz. Ali Servet Öncü, "Erzurum Valisi Mehmet Emin (Yurdakul) Bey'in Erzurum-Trabzon Yollarıyla İlgili Bir Raporu", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 4/Bahar 2008, Trabzon, 2008.)

³ Mücellidoğlu Ali Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları İle Birlikte Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, II (1859-1968), Ankara, 1968-1969, s.1054; Mehmed Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi*, XIII, Mehmet Naci Bey, Nüzhet Sabit Bey, (Yay. Haz: Cengiz Kartın), Ankara, 2008, s. 36; Enver Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara, 1992, s. 291,324-326; Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, İstanbul, 2001, s. 44-49.

devam ederken 13 Nisan 1909 tarihinde patlak veren 31 Mart Hadisesi'nin başladığı gün Bab-ı Ali'den Yıldız Sarayı'na giderken yolda isyancılar tarafından öldürülmüştür.⁴

Mustafa Nazım Bey raporunda kendi döneminde bilhassa 1320 Mart başından 1320 Ağustos sonuna kadar olan (Mart-Eylül 1904) altı aylık zaman diliminde birçok alanda yapılan hizmetleri, aynı zamanda ihtiyaca binaen yapılması lazım gelen işler ve alınması gereken tedbirleri tafsilatlı bir surette anlatmaktadır. Vilayet merkezinin, bağlı yerleşimlerle ve diğer vilayetlerle irtibatını sağlayan yol durumlarından vilayetin eğitim durumuna, sağlık durumundan ticari yapısına kadar çok çeşitli alanlardaki vaziyetini de ortaya koyan raporun, dönemi itibariyle hem Erzurum hem de Osmanlı Devleti'nin sosyo ekonomik ve kültür eğitim yapısına ışık tutabileceği kanaati ile bilim dünyası ile paylaşılması uygun görülmüştür.

Erzurum Vilayeti Osmanlı Devleti'nin en büyük ve önemli idari merkezlerinden biridir. Fakat XX. Yüzyılın başında Osmanlı Devleti'nin her alanda içinde bulunduğu sıkıntılı durum Erzurum Vilayeti de dahil hemen her yerde kendisini hissettirmektedir. Erzurum Vilayeti'nin nüfusu 1896 sayımına göre 632724'tür⁵ ve 1900 yılında iki sancak, yirmi kaza, yetmiş dokuz nahiye ve iki bin altı yüz on yedi köyden oluşmaktadır.⁶ Vilayetin bu dönemdeki en büyük problemi yokluk ve fakirliktir. Bunların yanında asayişsizlik de çok büyük bir sorundur. Özellikle hayvan hırsızlığı, arazi tecavüzü, cinayet ve kanun tanımazlık, ihtikâr stokçuluk vilayetin genelinde oldukça yaygındır. Defter-i Hakani kayıtlarının düzensizliği dolayısıyla arazilerin sınırları çoğu zaman sağlıklı bir şekilde tayin edilememekte bu da toprak sahipleri arasında anlaşmazlığa sebep olmaktadır. Zabıta kuvvetlerinin eksikliği ve yetersizliği dolayısıyla mütegalibenin halkı ezdiği vilayette, tütün ve silah kaçakçılığı da görülmektedir. Kırsal alanlarda su yüzünden çıkan huzursuzluklar da vilayette görülen sıkıntılardandır. Erzurum Trabzon ve Trabzon Erzincan yolunun mal ve tarım ürünlerinin nakliyatı için yetersiz olması, Erzurum Bayezid yolunun yok hükmünde olması ve diğer bütün yolların ve nakil vasıtalarının yetersizliği, mahsulün bol olduğu senelerde yeterince ihracat yapılamadığı için aşırı fiyat düşüklüğüne, mahsulün kıt olduğu senelerde de ithalat olmadığı için fiyat artışına sebep olmaktadır. Tarım arazilerinin çorak ve gübresiz olduğu, çok rahat ağaç yetişebilecekken ormanların yetersiz olduğu vilayette ki en büyük problemlerden birisi de eğitim faaliyetlerinin yetersizliğidir.⁷

İşte bu sıkıntıların mevcut olduğu vilayete gelen bütün idareciler bu sıkıntıları aşmak için çeşitli icraatler yapmışlardır ki bu idarecilerden birisi de Mustafa Nazım Beydir.

⁴ Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İstiklaklerim*, Ankara, 1949, s. 29-30; Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları İle Birlikte Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, II (1859-1968), s. 1054-1056; Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi*, XIII, s. 36-38.

⁵ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, (Çev. Bahar Tırnakçı), İstanbul, 2003, s.196.

⁶ Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, s.244.

⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH MUI)* Dosya No: 3-3, Gömlek No: 7.

MUSTAFA NAZIM BEY'İN RAPORU⁸**Bayındırlık⁹**

Erzurum Valisi Mustafa Nazım Bey raporunun girişinde Erzurum Vilayeti'nin yol durumu ve komşu vilayetlerle olan yol bağlantılarıyla ilgili bilgiler vermiştir.

Erzurum Valisi'nin raporunda ilk değindiği güzergâh yapımını arzu ettiği Erzurum-Rize yoludur. Mustafa Nazım Bey bu iki yerleşim merkezi arasında yapılacak olan bir yolun, Erzurum'da yetiştirilen tarım ürünleri ve üretilen malların çok kısa bir sürede Rize limanına ulaştırılmasını sağlayacağını ifade etmiştir.

Mustafa Nazım Bey'e göre; mevcut şartlar ve vasıtalarla Erzurum-Trabzon yolu 10 gün, hatta bazen 13-14 günde geçilebilmektedir. Bu yolun bu kadar uzun olması, devletin ve Erzurum'da ziraat ve üretimle uğraşanların bunları geliştirmek için yaptıkları bütün çaba ve teşvikleri boşa çıkarmaktadır. Valinin bu yol hakkında diğer bir şikayet noktası da kış mevsiminde özellikle Kop ve Zigana Dağları'nın geçit vermemesidir. Kış mevsiminde bu dağların karla kaplı olması ve sık sık çıkan fırtınalar kervanlara adeta kabus yaşatmaktadır. Meydana gelen kar tipisi ve çığlar, kervanlarda insan kaybı ve hayvan zayıfına sebep olmaktadır. Buna karşı Rus Hükümeti'nin sağladığı her türlü kolaylık sayesinde, İran kervanları Erzurum yoluyla naklettikleri ticari malları tercihen Rusya yoluyla nakletmeye başlamışlardır ki bu durum kervanların bölge için oluşturduğu faydaların azalmasına ve gelecekte büsbütün bitmesine sebebiyet verebilecektir.

Vali Mustafa Nazım Bey bu sıkıntıların aşılıp Erzurum ticaretinin canlanması ve İran'dan gelen kervanların rahat bir seyahat imkanına kavuşmaları için Erzurum-Rize arasında bir şosenin yapılmasını istemektedir. Zira ona göre; Rize Erzurum'a oldukça yakın önemli bir ticaret merkezidir. Bu yol yapılırsa Erzurum ile Rize arasındaki nakliyat 3-4 gün gibi kısa bir sürede gerçekleştirilebilecektir.

Erzurum valisi konuyu daha önce Nafia ve Ticaret Nezaretine yazdıklarını ve nezaretin de konunun önemini takdir ettiğini ifade etmiştir. Buna göre; Nafia ve Ticaret Nezareti konu hakkında Seraskerlik Makamıyla görüştüktan sonra gerekli teşebbüsleri başlatacağını bildirmiştir. Bu yolun sadece Erzurum için değil Bitlis, Van ve Diyarbakır Vilayetleri için de sağlayacağı birçok faydanın olduğunun altını çizen Erzurum valisi, yolun yapılmasıyla Osmanlı Padişahının adı geçen vilayetler ahalisini ihya edeceğini ifade etmiştir.

Mustafa Nazım Bey'in yollar konusunda ikinci olarak ele aldığı güzergâh Erzurum-Kiğı-Harput yoludur.

Vali bu yolun Kiğı istikametinden daha önce inşasına başlanmış olan kısmının 10 km 456. metresinden 28 km 158. metresine kadar olan ve Anderis Deresi adıyla bilinen bölümü üzerinde, 7 adet büyük kemerli köprünün yapılmasına lüzum görüldüğünü yazmıştır. Anlatıma göre; bu lüzum üzerine yapılan keşif neticesinde köprülerin 289760 kuruşla ihaleye çıkmasına Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından izin verilmiş ve 21 Temmuz 1904 (8 Temmuz

⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Umum Vilayetler Tahriratu (YPRK.UM)*, Dosya No: 74, Gömlek No: 106, s. 2-8.

⁹ BOA, *YPRK.UM*, 74/106, s. 2-4.

1320) tarihinde yapılan ihalede keşif bedeli olan rakamdan 50761 kuruş daha az fiyatla yani 239000 kuruş bedel ile bir müteahhit işi almış ve inşaatlara başlamıştır. Yine bu yolun Karakaya ve Kiğı taraflarındaki yol yapımında 32552 “amele-i mükellefe yevmiyesiyle”¹⁰ 5419 metre yol yeniden yapılmış ve 5344 metre yolda ise toprak düzeltilmesi ve 24260 metre uzunluğunda yolda da temizleme işlemleri yapılmıştır.

Mustafa Nazım Bey’in raporunda ele aldığı üçüncü güzergâh Erzurum-Trabzon yoludur.

Raporda; yolun Ilıca’dan Evreni Hanlarına kadar olan kısmının 1319 senesinde müteahhidi tarafından yaptırıldığı, yol üzerindeki 13 adet köprü ve kasis ile 16280 metrelik şosenin ve yine bu yolun Evreni Hanlarından Aşkale ilerisine kadar olan kısmında müteahhidi tarafından inşa ettirilen iki köprünün teslim alındığı yazılmıştır. Yolun Ilıca’dan Aşkale ilerisine kadar olan kısmında bulunan ve tamirine lüzum görülüp 8321 kuruş keşif bedeli ile ihaleye çıkarılmasına Nafia ve Ticaret Nezareti’nce de izin verilen 4 adet köprünün ise yapılan ihale neticesinde 6700 kuruş bedel ile bir müteahhide verildiği ifade edilmiştir. Fakat inşaat mevsiminin geçmesinden dolayı yapılacak tamiratların sonraki seneye bırakıldığı belirtilmiştir.

Mustafa Nazım Bey bu yolun Kop Dağı ile Bayburt arasında uzanan kısmında yapılması planlanan 10 adet köprünün, 17 Eylül 1903 (4 Eylül 1319) tarihinde 79600 kuruş bedel ile ihale edildiğini yazmıştır. Valiye göre; bu köprülerden 4 tanesi aynı yıl bitmiş, 6 tanesinin yapımı ise 1320 senesinde tamamlanmıştır. Yine Bayburt’tan Vavuk Dağına kadar olan kısım üzerindeki 6 adet köprünün kargire (taşa) çevrilmek suretiyle yeniden inşası gündeme gelmiş, bunların ihalesi de 26 Temmuz 1903 (13 Temmuz 1319) tarihinde 31500 kuruş bedel ile gerçekleştirilmiştir. Bu 6 adet köprünün de ancak 3 tanesi 1319 senesinde tamamlanmış diğer 3 köprü ise 1320 senesinde teslim alınmıştır.

Erzurum Valisi’ne göre Erzurum-Trabzon arasındaki yolda 55036 “amele-i mükellefe yevmiyesiyle” 11185 metre şose tamir edilip yenilenmiş, 5 adet köprü inşa edilmiş ve 7 adet köprü tamir edilip 42 metre istinat duvarı yapılmıştır.

Mustafa Nazım Bey raporunda ele aldığı dördüncü güzergâh Erzurum-Bayezid yoludur.

Buna göre; yolun Hasankale Kasabası civarındaki kısmında inşasına gerek görülen 2 adet köprü için 13 Eylül 1903 (31 Ağustos 1319) tarihinde ihale yapılmış ve ancak 1 tanesinin

¹⁰ 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde yollarla ilgili olarak 1853, 1861 ve 1869 yıllarında üç tane önemli nizamname ve talimatname hazırlanmıştır. Bu nizamname ve talimatnamelere göre yol yapımındaki önemli kaynaklardan birisi de ahalinin çalıştırılması, ahalinin iş gücüdür. Amele-i mükellefe olarak isimlendirilen ahalinin çalışma zorunluluğu, hakkındaki hükümler sıklıkla değişikliğe uğramakla birlikte 1890 yılına kadarki uygulamaların hepsinde bir mecburiyet olarak değerlendirilmiştir. Ancak 1890 yılının sonunda çıkarılan bir kanunla çalışma zorunluluğu kaldırılmış, “muhtariyet” getirilmiştir. Yani isteyenlerin fiziki olarak çalışması, isteyenlerin nakit olarak bedel ödemesi kabul edilmiştir. Yapılan bu yeni düzenlemeyle mükelleflik yaşı 16’dan 20’ye çıkarıldığı gibi verimlilik ve konumuna göre ülkenin farklı bölgeleri için oralardaki işçi yevmiyeleri dikkate alınarak farklı oranlarda bedel tespiti gerçekleştirilmiştir. Buna göre ödenecek nakit bedel bazı yerlerde 3, bazı yerlerde 4, bazı yerlerde ise 5 kuruş olarak belirlenmiş ve bunların muhtarlar vasıtasıyla toplanması kararlaştırılmıştır. Erzurum Vilayeti için belirlenen nakit bedel Kastamonu, Elazığ, Yanya, Halep, Kosova, İşkodra, Adana, Konya, Ankara, Bitlis, Van, Sivas, Trabzon, Diyarbakır ve Musul vilayetleriyle beraber 3 kuruş olmuştur. (Selahattin Tozlu, “Osmanlı Yol Düzenlemeleri (1839-1908)”, *Osmanlı, III (İktisat)*, Edt: Güler Eren, (Yeni Türkiye Yayınları), Ankara, 1999, s. 647-654,660.)

yapımı 1319'da bitirilmiştir. Yapımı 1320 senesine bırakılan 4 er metre açıklığında iki gözlü diğer köprünün inşaatı ise bu yıl tamamlanmıştır. Yine Hasankale Kasabası civarında inşası kararlaştırılan ve Nafia ve Ticaret Nezareti'nce de ihaleye çıkarılmasına karar verilen 5 adet köprü, 38231 kuruş keşif bedeli ile eksiltme ihalesine çıkarılmış ve 22 Temmuz 1904 (9 Temmuz 1320) tarihinde yapılan ihalede bu fiyat 29960 kuruşa düşürülerek inşaatlarına başlanmış ve bitirilmiştir.

Ayrıca aynı yolun Erzurum ile Hasankale Kasabası arasında ki kısmında mevcut 2 adet ahşap köprünün kargire çevrilmesi hususunda, Nafia ve Ticaret Nezareti'nden ihale için izin verilmiş ve köprüler 9986 kuruş keşif bedeli ile eksiltme ihalesine çıkarılmıştır. İhale keşif bedelinin 3000 küsur kuruş noksanıyla, 6750 kuruş bedel ile bir müteahhide verilmiş ve tamamlanmıştır.

Erzurum Valisi raporunda bunları aktardıktan sonra, bahsedilen yolun Deveboynu denilen kısmında yeniden inşa olunmak üzere keşfi yaptırılan 4 adet kasisin, 4687 kuruş keşif bedeli ile ihaleye çıkarıldığını ve ihalenin 3350 kuruşla müteahhide verildiğini ifade etmiştir. Fakat inşaat mevsiminin sona ermesi inşaatların bir sonraki seneye kalmasına neden olmuştur. Yine bu köprülerin sağlamlığını artırmak üzere suların akıp geldiği tarafta inşasına lüzum görülen set ve mahmuzlar,¹¹ keşif bedeli olan 7736 kuruşla ihaleye çıkarılmış ve ihale 7070 kuruşla müteahhide verilmiştir. Tıpkı köprülerin olduğu gibi bu set ve mahmuzların yapımı kış mevsimi geldiği için bir dahaki seneye kalmıştır.

Raporda bunlara ilaveten, Hasankale Kasabası civarında 1319 senesi zarfında inşa edilen 5 er metre açıklığında iki gözlü köprü ile, yapımı 1320 senesine bırakılıp o yıl tamamlanmış olan 4 er metre açıklığında iki gözlü bir adet köprünün radyelerinin, acil tamir ödeneği karşılığında düzeltildiği ve bu suretle köprülerin sağlamlık ve dayanıklılığının artırıldığı ifade edilmiştir.

Mustafa Nazım Bey'e göre; Bayezid yolundan ayrılarak sınıra kadar uzanan kısım üzerinde bulunan ve Kötek Köprüsü olarak bilinen köprünün kargire dönüştürülmesi için ise, 60000 kuruş keşif bedeli ile ihale yapılması hususunda Nafia ve Ticaret Nezareti'ne müracaatta bulunulmuştur. Nezaret de bu konuda gereğinin yapılacağını ifade etmiştir. Fakat geçişlerin aksamaması için, köprünün geçici bir süreyle tamiri acil tamir ödeneğinden gerekli miktar para harcanarak gerçekleştirilmiştir.

Yine raporda; Aras Nehri üzerinde Çoban Köprüsü ismiyle bilinen diğer köprünün tamiri için izin alındığı ve gelecek sene inşaat mevsiminde işe başlamak üzere müteahhitleri tarafından gerekli malzemenin hazırlanmaya başlandığı belirtilmiştir.

Ayrıca bahsedilen Erzurum-Bayezid yolu üzerinde, Pasinler Kazası'na gönderilen ve inşaat mevsiminde sevk olunan 21500 "amele-i mükellefe" yevmiyesi ile yeniden 1662 metre, tamir suretiyle 2560 metre şose ve yeniden 745 metre toprak düzeltilmesi ile 1 adet kuru köprünün yapıldığı ve 457 metre toprak düzeltilmesi işinin gerçekleştirildiği yazılmıştır.

¹¹ Köprü ayaklarında basıncı azaltmak için suyun geldiği ve gittiği yerin yanlarında yapılan çıkıntı.

Diğer taraftan Bayezid Livası'ndan bahs edilen yola sevk ve istihdam olunan 1088 “amele-i mükellefe yevmiyesi” ile de 871 metre yeniden toprak düzeltilmesi ve bir adet kuru köprü yapıldığı belirtilmiştir.

Erzurum Valisi raporunda beşinci olarak Erzurum Tortum yolunu ele almıştır.

Buna göre; yol güzergâhı üzerinde bulunan Ayvaz Hanı civarında, 10 metre açıklığında 3 gözlü ve karışık (taş ve ahşap) olarak yeniden inşası kararlaştırılan 1 adet köprünün plan ve keşfi düzenlenerek önce Nafia ve Ticaret Nezareti'ne gönderilmiş ve bu nezaret köprünün 55495 kuruşla ihaleye çıkarılıp yaptırılması için, 18 Ekim 1904 (5 teşrin-i evvel 1320) tarihinde gerekli izni vermiştir. Bu çerçevede köprünün gelecek sene inşaat mevsiminde yapılması için ihaleye çıkmıştır.

Bahsedilen yola sevk ve istihdam olunan 22488 “amele-i mükellefe yevmiyesi” ile 3312 metre yeniden toprak düzeltilmesi ve 60 metre kuru duvar ile 410 metre toprak düzeltme tamirâtı yapılmıştır.

Mustafa Nazım Bey ayrıca Erzurum-Hınıs-Muş yolu hakkında da bilgi vermiş ve bu yol üzerine sevk ve istihdam olunan 7432 “amele-i mükellefe yevmiyesiyle”, 2221 metre yeniden toprak düzeltilmesi yapıldığını yazmıştır.

Raporda Erzurum-Gisgim (Yusufeli) yolu da üzerinde durulan bir başka yol olmuştur. Bu yol üzerine sevk ve istihdam olunan 5628 “amele-i mükellefe yevmiyesi” ile 3873 metre yeniden toprak düzeltilmesi gerçekleştirildiği ve yol üzerinde 8 er metre açıklığında 2 adet karışık köprü ve 50 şer cm açıklığında 5 adet kuru köprü ve 370 metreküp kuru duvar yapıldığı bildirilmiştir.

Mustafa Nazım Bey Erzurum-Erzincan yolu hakkında da bilgi vermiştir. Buna göre; bu yolun Erzurum-Trabzon yolundan ayrıldığı noktadan Yeniköy'e ve Yeniköy'den Söğütlü Komu'na ve Söğütlü Komu'ndan 45 km 556. metreye kadar olan 3 kısım yol üzerinde, 1319 senesinde müteahhitlerine ihale edilen ve inşaatları biten 70 adet köprü, menfez ve kasis teslim alınmıştır. Bu mevkiiden Tercan Kazası merkezi olan Mamahatun Kasabası'na kadar uzayan yol üzerinde, 73000 kuruş bedel ile 9 Haziran 1903 (27 Mayıs 1319) tarihinde ihale edilen ve aynı sene biten 6 adet köprü, 5 adet kasis ve o yıl inşaatına başlanamayan 1 adet köprü ile 8 adet kasisin inşaatı 1320 yılı itibariyle bitirilmiştir. Yolun Söğütlü Komuna kadar, yani 5 km 556. metreye kadar olan kısmındaki yol üzerinde ise, 8 metre açıklığında 1 adet kargir kemerli köprü yapılmış ve burada istihdam olunan 21720 “amele-i mükellefe yevmiyesi” ile 6379 metre yeni şose ve 900 metre yeni toprak düzeltilmesi ve 3 adet köprü yapılmıştır. Ayrıca bu yolun yapımı için Erzincan'dan gönderilen 13756 “amele-i mükellefe yevmiyesi” ile 5402 metresi yeniden yapılarak ve 148 metresi tamir edilerek toprak düzeltilmesi yapılmış ve 2 adet kasis inşa edilmiştir.

Raporda bahsi geçen diğer bir yol Erzincan-Kemah yoludur. Buna göre; bu yol üzerinde yapımına daha önce izin verilip 134900 kuruş bedel ile 30 Eylül 1903 (17 Eylül 1319) tarihinde ihalesi yapılan ve kış mevsiminin yaklaşmasından dolayı yapımı 1320 senesine kalan 17 adet köprü bitmiştir. Yine 4 Mayıs 1904 (21 Nisan 1320) tarihinde 62000 kuruş bedel ile ihaleye çıkan Fırat Nehri üzerinde 16 metre açıklığında kargir kemerli köprünün de inşaatı tamamlanmıştır. Ayrıca bu yolda 12136 “amele-i mükellefe yevmiyesi” ile 421 metre yeni şose ve 1555 metre yeni toprak düzeltilmesi ve 1948 metre toprak yol ıslahı yapılmıştır.

Raporunda Erzincan-Refahiye-Karahisar (Şebinkarahisar) yoluyla da ilgili bilgi veren Mustafa Nazım Bey, bu yol üzerinde istihdam olunan 10360 “amele-i mükellefe yevmiyesi”

ile 528 metre yeni şosenin ve 1500 metre yeni toprak yol düzeltmesinin ve 5893 metre toprak yol ıslahının yapıldığını ifade etmiştir.

Mustafa Nazım Bey'in raporunda ele aldığı son yol Erzincan-Sipikör yoludur. Raporunda bu yol üzerinde istihdam edilen 9984 "amele-i mükellefe yevmiyesi" ile 845 metresi yeni inşa edilmek ve 1316 metresi tamir edilmek suretiyle toprak düzeltmesi gerçekleştirildiği ve 12 metre kuru istinat duvarı yapıldığı yazılmıştır.

Erzurum Valisi yol konusundaki açıklamalarını bitirirken yollar ile ilgili yapılan çalışmaları özetlemiş ve 1320 yılı inşaat mevsiminde muhtelif yerlerde 52 adet kargir ve 2 adet karışık köprünün, ayrıca 12 adet kasis ve 552 metre kuru istinat duvarının inşa olduğunu ifade etmiştir. Valinin verdiği bilgilere göre; 213680 "amele-i mükellefe yevmiyesi" ile 9835 metre yeni şose ve 13745 metre şose tamirâtı yapılmıştır. Bu dönemde ayrıca 25798 metre yeni toprak düzeltmesi ve 43033 metre temizlemek ve genişletmek suretiyle toprak düzeltmesi gerçekleştirilmiş ve 7 adet köprü de tamir edilmiştir. Bu dönemde bahsedilen bu çalışmalar için sarf edilen para 598738,5 kuruş olmuştur.

Eğitim¹²

Erzurum Valisi Mustafa Nazım Bey raporunda, döneminde Erzurum Vilayeti'nde eğitim işleriyle ilgili olarak yapılan faaliyetler hakkında da detaylı bilgiler vermiştir.

Mustafa Nazım Bey raporunda önceden meydana gelen depremden dolayı yıkılmış olan Erzurum Kız Rüştîye Mektebi'nin yeniden inşa edildiğini ve geçici surette başka bir binaya alınmış olan öğrencilerin bu binaya nakledilerek resmi açılışının gerçekleştirildiğini belirtmiştir. Binanın inşa masrafinin ise Maarif Nezareti tarafından verilen 4800 kuruş ve kalan kısmının toplanan yardımlar ile karşılandığını ifade etmiştir.

Bunun yanı sıra önceden yine kendisi döneminde Erzurum şehrinde açılan "Dâr-ül-muallimîn-i İbtidâî'ye",¹³ bağlı yerlerde olup bu okula devam etmek isteyen hocaların faydalanmaları ve yeni usul eğitim öğretimin yaygınlaştırılması için, yapılan yardımlar ile yatılı kısım ilave edildiğini belirtmiştir. Hali hazırda yatılı ve gündüzlü 45 hocanın bu okuldan istifade ettiğini dile getirmiştir.

Ayrıca vilayet merkezi ile bağlı kazalara ait 13 köyde, 1320 senesinde ibtidâî mektep açıldığını ve buralar halkının da eğitim nimetinden faydalanmalarının temin edildiğini belirtmiştir.

Vali Mustafa Nazım Bey köylerde açılan ibtidâî mektepler ve hocalarının ihtiyaçlarının karşılanması için yapılan çalışmalar hakkında da bilgi vermiştir. Köylerde açılan mekteplerin ve hocalarının ihtiyaçlarının temin edilmesi ve devamlılığının sağlanması için

¹² BOA, *YPRK.UM*, 74/106, s.4-5. Raporun eğitim öğretim ile ilgili olan kısımları Dr. Erkan Cevizliler'in *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Erzurum'da Eğitim (1839-1923)* isimli doktora tez çalışmasında kullanılmıştır. (Bkz. Erkan Cevizliler, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Erzurum'da Eğitim (1839-1923)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 2006, s. 60-64.)

¹³ Batılı tarzdaki Osmanlı okullarının en alt basamağını teşkil eden ibtidâî mekteplerine (bu günkü ilkokul) öğretmen yetiştiren erkek öğretmen okulu.

“maârif teshîlât sandığı”¹⁴ oluşturulmasının kararlaştırılıp bunun için gerekli tedbirlere müracaat edildiğini ve oluşacak sonucun daha sonra bildirileceğini belirtmiştir. Ayrıca bu okulların masrafı ve bölgede önemli bir ihtiyaç olan yakacağın her zaman temin edilebilmesi için, vilayet merkezine bağlı olup arazisi müsait olan bazı köylerde korulukların oluşturulduğunu ve bunların çoğaltılması işinin köylerdeki ihtiyar heyetlerine taahhüt ettirildiğini ifade etmiştir.

Mustafa Nazım Bey’in raporunda eğitim faaliyetleriyle ilgili olarak ele aldığı diğer bir konu da umumi kütüphaneler olmuştur. Eğitimin yaygınlaştırılmasında kütüphanelerin faydasının aşikar olması ve Erzurum ahalisinin de bundan istifade etmesi istendiğinden, şehirde harap ve kullanılmaz bir halde bulunan Akmescit isimli caminin yeniden ibadet edilebilmek üzere tamir ve bir köşesinde kütüphane tesis edilmekte olduğu dile getirilmiştir.

Vali raporunda ayrıca ibtidâî mekteplere gelir oluşturmak adına yapılan icraatlar hakkında da bilgi vermiştir. Buna göre; 1310 senesine kadar olan “maarif hissesinden” arta kalanının bölgelerine bırakılması ile ilgili olarak çıkarılan padişah iradesi doğrultusunda 30000 kuruş civarında bir meblağ tahsil olunmuştur. Tahsil olunan bu tutar ile, ibtidâî mekteplere gelir oluşturmak üzere Erzincan Caddesi’nde yıllık 14 lira kira getirisi olan bir hane, 166 Osmanlı Lirası’na satın alınmıştır. Yine bu tutar ile müzayede yoluyla satılmakta olan bazı emlakın satın alınması işlemi sürdürüldüğü gibi, mahkeme aracılığı ve müzayede yoluyla hükümet tarafından satılan 31000 kûsur kuruş kıymetinde 26 parça tarla ve arazinin, Maarif İdaresi adına pazarlığı netleştirilmiştir. Ayrıca Erzurum’da Mermer Hamamı olarak bilinen harap vaziyetteki bir adet hamam, padişah iradesi emrine uygun olarak Maarif İdaresi adına kayıt edinilmiş ve gerekli olan tamiratının gelecek ilkbaharda yapılması kararlaştırılmıştır.

Mustafa Nazım Bey Erzurum Vilayeti ’ne bağlı kaza ve sancaklarda eğitim işleriyle ilgili olarak yapılan çalışmalar hakkında da bilgi vermiştir. Vilayet merkezine bağlı Narman Kazası merkezinde, bazı vakıfların kalan geliri ve toplanan yardım paralarıyla 1 adet ibtidâî mektebin genişletilerek yenilendiğini, Aşkale Nahiyesi’ndeki ibtidâî mektebin de yöre halkının yapmış olduğu yardımlar ile onarıldığını belirtmiştir. Buna ilaveten Bayezid Sancağı merkezindeki rüştiye mektebinin, Maarif Nezareti’nden alınan izin üzerine 400 kûsur kuruş harcanarak tamir edildiğini ve eğitim-öğretime devam ettirildiğini, Erzincan Sancağı merkezinde ise bazı vakıfların geliri ve halktan alınan yardım paralarıyla 1 kütüphane, 1 kıraathane, 1 hamam, 4 adet mağaza vücuda getirildiğini ifade etmiştir. Ayrıca İspir ve Tercan Kazaları merkezinde birer rüştiye mektebinin açılmasına lüzum görülerek bu konuda Maarif Nezareti ile yazışmanın sürdürüldüğünü dile getirmiştir.

Vakıflar¹⁵

Erzurum Valisi Mustafa Nazım Bey raporunda vilayette vakıf işlerine yönelik olarak yapılan çalışmalar hakkında da bilgi vermiştir. Verilen bu bilgilere göre; Erzurum merkezde harap bir vaziyette bulunup Karakilise adıyla bilinen cami hayırsever halktan toplanan 16500 kuruşla ve Taşmescit Camii’nin harap olmuş minaresi yine halktan toplanan 3200 kuruşla yeniden inşa edilmiştir. Abdurrahman Ağa Camii de halkın vermiş olduğu yardımlarla 4500 kuruş harcanarak tamir edilmiştir. Yapılan hizmetlerle bu camiler ibadete açılmış ve Osmanlı padişahına dualar tekrar olunmuştur.

¹⁴ Eğitim öğretim faaliyetleri için kolaylaştırma, destek sandığı.

¹⁵ BOA, *YPRK.UM*, 74/106, s. 5.

Ayrıca Nağaracı Ali Ağa vakfına ait olup Kuyumcular Başı isimli yerde bulunan 2, yine bu vakfa ait olup Kırkçeşme civarında bulunan 1 adet hane ile Feyziyye Vakfı'na ait olup Arapkirliler Çarşısı'nda bulunan 6 adet ve merhum Reçineci Abdullah Paşa Vakfı'na ait 1 adet ki toplam 7 adet dükkan, 18000 kûsur kuruş harcanarak yeniden inşa edilmiştir. Buna ilaveten yine Reçineci Abdullah Paşa Vakfı'ndan Sarayönü'ndeki 1 adet çeşmenin 2400 kûsur kuruş harcanarak yeniden inşa edilmesi gerçekleştirilmiştir. Ayas Paşa ve Murad Paşa Hamamları ise 40000 kûsur kuruş harcanarak mükemmel bir surette tamir edildikten başka, Murad Paşa Camii'nin bitişiğinde bulunan Ahmediye Medresesi ile Tophaneli Hacı Mehmed Vakfına ait olup Gürcü Kapısı'nda bulunan 5 adet dükkanın tamirâtı yapılmıştır.

Hapishane¹⁶

Mustafa Nazım Bey raporunun bu kısmında; önceden Erzurum'da meydana gelen depremden dolayı harap olmuş olan hapishanenin, kanuni hükümler ve islahat layihesindeki sıhhi usullere uygun olarak yapılmasına, padişah iradesi gereğince 1320 senesi itibariyle başlanıldığını belirtmiş ve padişahın doğum gününde açılışının gerçekleştirildiğini beyan etmiştir.

Mustafa Nazım Bey 7500 metrekare üzerine inşa edilmiş olan bu hapishanenin alt kısmında, cinayetten sanık veya mahkum olanlar için her biri kırkar kişilik 9 adet büyük koğuş, küçük suçlardan dolayı mahkum olanlar için kırkar yataklık 2 adet koğuş, küçük suçlardan sanık durumunda olanlar için 70-80 yataklık 1 adet koğuş, geçici olarak tevkif edilmesi gerekenlerle hatırlı kişilere mahsus 2 adet oda, diğer suçlularla aynı yerde bulunması yasaklanmış tutuklular için 9 adet hücre ile jandarma ve gardiyan koğuşları, zâbita odası, 1 adet hamam, 1 adet çamaşırhane, 1 adet mutfak ve 12 adet tuvalet bulunduğunu belirtmiştir.

Yine alt kısmın farklı bir bölümünde, kadın suçlular için 40 yataklık 1 adet koğuş, 2 adet tuvalet, 1 adet mutfak ve gardiyan odası yer aldığını ifade etmiştir. Bunun yanı sıra küçük suçlardan mahkum olan suçluların, cinayetten mahkum olanlarla aynı yerde tutulmamasının gerekli olmasından dolayı, hafif suçlardan mahkum olan kadın suçlular için ayrı bir yerin bina edilmesinin kararlaştırıldığını dile getirmiştir.

Ayrıca bütün sanık, tutuklu ve mahkumların hava alma ve dinlenmeleri için hapishanenin orta yerinde büyük bir bahçe mahallinin bırakıldığını ve yine hapishanenin cadde üzerinde bulunan ön cephesi ile arka, sağ ve sol taraflarında gezinti yerlerinin yapılarak etrafına muhafaza duvarlarının inşa edildiğini belirtmiştir.

Bunlara ilaveten hapishanede bulunanların islah edilmesi yönünde, uygun olan koğuşların birinde herkesin inanışına göre eğitim verilmesinin; kabiliyetli, istekli olanlara okuma-yazma öğretilmesinin kararlaştırıldığını ve sanat sahiplerinin sanatlarını icra edebilmesi için usulü dairesinde kolaylık sağlanmasına karar verildiğini izah etmiştir.

¹⁶ BOA, *YPRK.UM*, 74/106, s. 5.

Ticaret¹⁷

Erzurum Valisi Mustafa Nazım Bey raporunda beşinci konu olarak Vilayetin ticari işlerine değinmiştir. Buna göre; Erzurum Vilayeti'nde ticaretin gelişmesi ve büyümesi maksadıyla öncelikle bir ticaret odası kurulmuştur. Oda başkan, ikinci başkan, 5 İslam ve 5 gayri müslim üyeden ve 1 katipten ibaret olmak üzere 14 Nisan 1904 (1 Nisan 1320) tarihinde göreve başlamıştır. Odaya başlangıçta denk¹⁸ üzerine alış veriş yapan tüccarların üçte ikisinin kaydı yapılmış ve diğerlerinden de müracaat edenlerin talimatı doğrultusunda kayıtları gerçekleştirilmiştir. Oda heyeti haftada bir kere toplanarak vilayetin ticaretinin gelişmesine ve yükselmesine hizmet edecek hususları araştırmaya başlamış ve bu hale engel teşkil eden durumların ortadan kaldırılması veya düzeltilmesi gibi teşebbüslerde bulunmuştur.

Vilayet merkezinde bir ticaret odasının açılmasından hemen sonra, bağlı liva ve kazalarda da birer ticaret odası açılması için ilgili kişilere gerekli talimatlar verilmiştir. Bu çabalar sonucu şimdilik yalnız Erzincan Sancağı ile Bayezıd kaza merkezinde birer ticaret odası oluşturulmuştur.

Erzurum Valisi raporunun bu kısmında Osmanlı Bankası'nın bir şubesinin de Erzurum'da açılması konusuna da değinmiştir. Buna göre; Erzurum tüccarları Avrupa'daki ticarethanelerle sürekli ilişki içerisindeydiler. Buna rağmen Erzurum'da bir banka şubesinin olmaması, tüccarların hemen hemen her işinde büyük sıkıntılara neden olmaktadır. Banka şubesinin eksikliği ihracat ve ithalatta, diğer ticari işlerde, sarrafların muamelelerinde kendisini sürekli hissettiren bir durumdur. Bunun için Erzurum'da bir Osmanlı Bankası şubesinin açılması gerektiği yönündeki talep yazısı, Maliye Nezareti'ne gönderilmiştir.

Ticaretçe Erzurum kadar bir öneme sahip olmayan yerlere şubeler açılmasına rağmen, Erzurum'dan giden teklifin banka idaresince kabulüne dair bir cevap bu güne kadar alınamamıştır. Vilayette Osmanlı Bankası şubesinin açılması Erzurum Ticaret Odası'nın da üzerinde önemle durduğu bir konudur. Burada açılacak bir banka şubesinin sadece Erzurum'a değil, Van ve Bitlis gibi komşu vilayetler de önemli faydaları olacaktır.

Vali Mustafa Nazım Bey son olarak açılacak banka şubesinin Erzurum halkını bazı sarraf ve esnafların insafsız muamelelerinden de kurtaracağını ifade edip şubenin bir an evvel açılmasını istemiştir.

Ziraat, Orman ve Madenler¹⁹

Mustafa Nazım Bey raporunda; yeni icat edilmiş makinelerin kullanımıyla tarımda verimin artacağına dair vilayet genelinde ziraatçıları teşvik edici çalışmaların aralıksız yapıldığını ve vilayet gazetesi aracılığında, bu yeni makinelerin tarımda sağlayacağı faydaların uygun bir dille halka anlatılmakta olduğunu belirtmiştir.

Valiye göre; bahsedilen makinelerden kotan ve diğerleri bazı tüccarlar tarafından getirtilerek, yavaş yavaş vilayet genelinde kullanımının yaygınlaştırılmasına çalışılmıştır. Ancak bölgenin en fazla ihtiyacı olan harman makinelerinin temininde sıkıntı yaşanmaktadır. Bunun için, İstanbul Sanayi Mektebi'nde imal edildiği haber alınmış olan harman makinelerinden bir iki tanesinin, numune çiftliği adına gönderilmesi daha önce Ziraat Nezareti'ne yazılmıştır. Ziraat Nezareti ise bu makinelerin hemen gönderilemeyeceğini, hali

¹⁷ BOA, *YPRK.UM*, 74/106, s. 5.

¹⁸ Yük hayvanlarının sağ ve sol tarafına konulan iki yük parçasından her biri.

¹⁹ BOA, *YPRK.UM*, 74/106, s. 5-7.

hazırda denenmekte olduğunu ve gereğinin çıkacak sonuca göre yapılacağını cevaben bildirmiştir. Mustafa Nazım Bey harman makinelerine bölgede şiddetle ihtiyaç bulunduğu ve bunların fiyatının diğer makinelere nazaran pahalı olmasından dolayı, bu makinelerin bazı arazi ve servet sahipleri tarafından ancak faydaları tespit edildikten sonra alınabileceğini ifade etmiştir. Bundan dolayı Erzurum Valisi makinelerin denenmeleri aşamasında iyi sonuçlar vermesini ve bir an önce Erzurum'a gönderilmesini kuvvetle ümit etmektedir.

Mustafa Nazım Bey'in raporunda değindiği diğer konu hayvan cinslerinin ıslahıdır. Vali at cinslerinin ıslahına hizmet etmek üzere, 1319 senesinden itibaren at yarışlarına başladığını ifade etmiştir. Valiye göre; 1320 senesinde ikinci defa olarak yapılan yarışlar şehir dışında gerçekleşmiş ve yarışlarda Arap cinsinden ve yerli hayvanlardan 20 kadar at yarışmıştır. İki koşu olarak tertip edilen yarışlarda birinci gelen at sahibine 15 ve ikinci gelen at sahibine 7,5 Osman Lirası ödül verilmiştir. Üçüncü gelen at sahibine ise yarışmacıların yarışmaya katılmak için yatırdıkları yarım lira kayıt parası iade edilmiştir. Bu yarışlar için düzenlenen giriş biletlerinden ve koşuya katılan at sahiplerinden alınan kayıt parasından elde edilen gelir 7475 kuruş olmuştur. Bu paradan, verilen ödüller ve masraflar çıktıktan sonra kalan 1630 kuruş Erzurum Sanayi mektebine tahsis edilmiştir.

Mustafa Nazım Bey'in bu başlık altında değindiği diğer bir konu hayvan hastalıkları olmuştur. Buna göre; 1319 senesinde Rusya'dan gelen ve Erzurum Vilayeti'nin birçok mahallerinde çokça hayvan telefataına yol açan "veba-yi bakri" hastalığı, 1320 senesi itibariyle yalnız merkez vilayete bağlı Tercan ve Erzincan Sancağı'na bağlı Refahiye Kazalarında görülmüş ve alınan tedbirler sayesinde diğer bölgelere sirayeti önlenmiştir. Hastalık ilk önce 31 Mart 1904 (18 Mart 1320) tarihinde Tercan'ın Viçan köyünde ortaya çıkmış ve mahalli hükümet tarafından Erzurum Vilayeti'ne bildirilmiştir. Bunun üzerine hemen vilayet baytar memuru bahsedilen köye gönderilmiştir. Baytar memurunun köye gelmesinden evvel 15 baş hayvan bu hastalıktan telef olmuştur. Baytar memuru köyde 3 baş hayvanın da bu hastalığa yakalandığını tespit etmiş ve bu 3 baş hayvan hemen telef edilerek diğer 15 hayvanla birlikte gömdürülmüştür. Yine Tercan Kazası'na bağlı Müftüoğlu Komu'yla, Şeyh Köyü'nde hastalığın bulaştığı 3 baş hayvan hakkında da yukarıda bahsedilen muamele yapılmıştır. Baytar memurunun emrine verilen jandarmalar bu 3 köyü kordon altına almışlar ve hayvan ahırları fenni usullere göre temizlenmiş ve hastalığın ortadan kalkmasına bu şekilde çalışılmıştır. Bu çabalar sonucunda hastalık 21 Nisan 1904 (8 Nisan 1320) itibariyle tamamen ortadan kalkmıştır. Hastalık Refahiye Kazası'nda ilk defa 16 Temmuz 1904 (3 Temmuz 1320) tarihinde görülmüş ve alınan tedbirler sonucu 26 Ağustos 1904 (13 Ağustos 1320) itibariyle burada da bitmiştir. Bu süre içerisinde 177 baş sığır telef olmuş ve bölgeye gönderilen baytar memuru toplam 621 hayvana serum aşılamıştır. Hastalığın ortaya çıktığı kaza merkezi ile civarında bulunan Kurun ve Posor Köylerinden diğer köylere sirayet etmemesi için gerekli tedbirler alınmış ve halkın cehalet eseri olarak hastalığa tutulan hayvanların etini yeme alışkanlığının yanlış olduğu halka anlatılmıştır.

Mustafa Nazım Bey'in raporuna göre; vilayette arıcılık konusunda da sevindirici gelişmeler olmaktadır. Ziraat Nezareti, Numune Çiftliği'ne yeni usul petekler vesaire göndermiş ve bunların denemelerine 1320 senesi itibariyle başlanmıştır. Aynı zamanda yeni usul arıcılığın faydaları da halka anlatılmaya başlanmıştır.

Erzurum Valisi'nin raporunda değindiği diğer bir konu vilayet genelindeki ormanlardır. Valiye göre; Erzurum Vilayeti dahilindeki ormanlar senede 5 ay kadar kar ile kaplıdır ve devlet bu aylarda kaçak kesimin olmayacağını göz önünde bulundurarak ormanlarda korucu çalıştırmamaktadır. Fakat ormanlara yakın olan köylerin halkı, kışın korucu bulunmayan aylarda ormanlarda istediği gibi kaçak kesim yapmakta ve taze fidanları kesip hayvanlarına vermektedirler. Bu kaçak kesimler ve tahribatlardan dolayı devletin uğradığı zarar, korucuların çalıştırılmadığı 5 ayda ettiği 13000 küsur kuruş tasarruftan çok daha fazladır. Vali senede 7 ay çalıştırılıp 5 ay çalıştırılmayan orman korucularınının 12 ay istihdam ettirilmesi için Ziraat Nezareti'ne müracaat ettiklerini ve nezaretin buna izin verdiğini ifade etmiştir.

Vilayetin ormanlarına bu şekilde değinen Mustafa Nazım Bey bu konuda son olarak da, Hamidiye-Hicaz demiryolunun inşaat masraflarına karşılık şehirde toplanan yakacak vergisinden bahsetmiştir. Buna göre; bu yolun yapımı için ödenmesi gereken “mahrûkat rûsûmunun”,²⁰ 1319 senesi itibariyle vilayet merkezi ve bazı mahallerde toplanılmasına başlanmıştır. 1320 senesi itibariyle de diğer mahallerle birlikte vilayetin tümünde toplanması için yerel idarelere kati emirler verilmiştir ve gerekli tebligatlar yapılmıştır.

Mustafa Nazım Bey bu başlık altında Bayburt Kazası'nda bulunan Rus Suyu'ndan elde edilen gelir hakkında da bilgi vermiştir. Buna göre; bu sudan bakır elde etme hakkı daha önce senelik 5000 kuruş bedel ile ihale edilmiştir. Fakat müteahhidin devlete ödediği bu para, kazancına nazaran oldukça az olduğundan kullanım müddeti bittikten sonra tekrar ihaleye çıkmıştır. Yapılan yeni ihale sonucunda ise 5 senelik kullanım hakkı 270000 küsur kuruş bedel ile verilmiş ve hazine bu suretle bir önceki ihaleye göre 220000 kuruş daha fazla kazanmıştır.

Taşocaklarından elde edilen gelirin artırılması da Mustafa Nazım Bey'in temas ettiği konular arasındadır. Vali merkez vilayete Bayburt ve Pasinler kazalarındaki taşocakları nizamnamesinin Erzincan ve Bayezid Livalarıyla bunlara bağlı kazalarda dahi uygulanmasına çalışıp gayret edilmesi lüzumunun mahalli hükümetlere tebliğ edildiğini ifade etmiş ve böylece taşocaklarından gelen gelirin hazine için önemli bir kaynak olacağını ümit edildiğini belirtmiştir.

Ziraat meselelerini izah eden Mustafa Nazım Bey'in değindiği diğer bir husus bağcılık ve peynirciliktir. Buna göre; Ziraat Nezareti tarafından Erzurum'daki Numune Çiftliği'ne gönderilen makinelerin kullanımı arzu eden ahaliye gösterilmiş ve bu makinelerin eski usule nispeten yararları ve faydalarından bahsedilerek bu makinelerin kullanımı teşvik edilmiştir. Yine bahsedilen çiftlikte peynircilik sanatına mahsus aletler de bulundurulduğundan, graviyer peynirinin imali de 1320 senesi itibariyle denenmiş ve bu cins peynirin imalatına rağbet edilmesinden dolayı verimli bir üretimin kuvvetle ümit edildiği ifade edilmiştir.

Yine yapılan teşvikler ve gayretlendirmeler sonucu Erzurum'da bazı kişiler İstanbul'dan kaşar peyniri yapımında usta olan bir iki kişiyi getirerek kaşar peyniri imaline başlamışlardır. Lezzetçe Rumeli peynirlerini aratmayan 12000 kıyye peynir Erzurum'dan Trabzon ve İstanbul'a gönderilmiştir. Vali peynir üretimi ve ihracı konusunda gelecek seneden daha da ümitli olduğunu özellikle belirtmiştir.

²⁰ Odun, kömür gibi yakacak maddeleri üzerinden alınan vergi.

Zabıta²¹

Mustafa Nazım Bey'in raporunda değindiği diğer bir konu zabıta işleri olmuştur. Anlatıma göre; vilayette İstanbul'dan gelen emir üzerine vali başkanlığında bir komisyon toplanmıştır. Bu komisyon vilayette görevli subayların ve askerlerin doktorlar tarafından muayene edilmesi ve iş yapamaz hale gelenlerle işe yaramayanların ve kötü ahlak sahibi olanların emekli ve ihraç edilip yerlerine iyi ahlak sahibi ve iş görebilecek kimselerin getirilmesi için çalışmalar yapmıştır.

Buna göre; vilayet seyyar taburuyla birinci merkez taburu zabitan ve askerlerinin durumları incelenmiş ve bu iki taburun binbaşlarıyla, bir alay emini, iki yüzbaşı, iki mülazım-ı evvel, bir mülazım-ı sani, dört çavuş ve bir bölük emini, on üç onbaşı ve kırk askerinin sağlık sıkıntılarından dolayı emeklilikleri kararlaştırılmış ve bu suretle emekliye ayrılanların yerine başkalarının atanması için yetki istenmiştir.

Rapora göre ayrıca; vilayetin özel ve önemli durumuna bağlı olarak yapılan istek üzerine seksen kişilik süvari kadrosuna yeniden kayıt için izin verilmiş ve askerler peyderpey kaydedilmeye başlanmıştır. Kayıt edilmeye başlanan bu askerlerin özellikle kötü ahlaklı olmamalarına, askerlikten gelmelerine ve okuryazar olmalarına dikkat edilmiştir.

Vilayet jandarma alayının ikinci taburundaki emeklilik işlemleri ise Erzurum mutasarrıfının başkanlığında oluşturulan bir komisyonca yapılmıştır. Komisyonun çalışmaları seraskerlik makamına arz edilmiştir. Buna göre ikinci tabur binbaşısının vilayette de bilinen tembelligi ve iktidarsızlığı, mülazım-ı sani Mehmet Kamil Efendi'nin ise kötü davranışları sebebiyle açığa çıkarılmaları veya başka yerlere gönderilmeleri istenmiştir. Yine bir yüzbaşı ile tabur katibinin ve 82 askerinin hastalıkları sebebiyle emeklilikleri istenmiş ve bahsedilen zabitanların yerine tayini münasip görülenlerin isimleri yazılmıştır.

Sağlık²²

Valinin anlatımına göre; resmi açılışı 1 Nisan 1904 (19 Mart 1320) tarihinde gerçekleştirilen Hamidiye Gureba Hastanesi, bir bodrum katıyla onun üstündeki iki kattan ve bir de çatı arasından müteşekkildir. Bodrum katında kapıcı ve hademeye mahsus 2 oda ile 2 gasilhane, 1 çamaşırhane, 1 mutfak, 1 kiler, 1 ambar, 3 odunluk ve 6 abdesthane mevcuttur. Hastanenin birinci katında müdür ve katibe mahsus 2 oda, 1 meclis salonu, 2 muayene odası, 1 eczahane ve 1 cerrah odası, altışar yataklı 2 adet hasta koğuşu, 2 oda, 2 gasilhane, 6 abdesthane ve 2 büyük hol vardır. İkinci katta 1 salon, yirmişer yataklı 2 koğuş, 4 adet özel hasta odası ve 2 büyük hol mevcuttur. Hastanenin çatı katında ise 1 oda ve 1 hol bulunmaktadır. Ayrıca Erzurum valisi binanın şehrin batı girişindeki İstanbul Kapısı denilen bölgede gayet hoş bir mimaride inşa edildiğini ve binanın süslemeleri ve boya masraflarıyla birlikte, Belediye Sandığı'ndan 525000 kuruş harcanarak yapıldığını yazmıştır.

Mustafa Nazım Bey Gureba Hastanesinden bahsettikten sonra, Erzurum Vilayeti'nin genel sağlık durumuyla ilgili tespitlerde de bulunmuştur. Valiye göre; vilayet merkezi ile buraya bağlı yerlerdeki genel sağlık durumu oldukça iyidir. Merkezde birkaç adet "humma-i tifüsidi" ve "humma-i râciâ" (dönüslü humma) vakası görülmekle beraber, bunlarla ilgili

²¹ BOA, *YPRK.UM*, 74/106, s. 7.

²² BOA, *YPRK.UM*, 74/106, s. 7-8.

gerekli sıhhi ve fenni tedbirler uygulanmış ve hastalığın yayılmasına meydan verilmemiştir. Yine bu dönemde mevsimsel ve bölgesel şartlardan dolayı ortaya çıkan hastalıklar da önemli sıkıntılara neden olmamıştır. “Humma-i tifüsidi”, Bayezîd Sancağı’nda ve Pasinler Kazası’na bağlı bazı köylerde görülmüş ise de oralarda da hastalığın yayılmasına izin verilmemiş ve gerekli önlemler alınmıştır.

Mustafa Nazım Bey bunlara ilaveten, Erzurum Vilayeti genelinde 4088 çocuğa çiçek aşısının yapıldığını belirtmiş, ayrıca aşının zararlı olduğuna dair halk arasında çıkan söylentilerin ve itirazların yersiz olduğunun ve aşının birçok yararlarının bulunduğu, vilayet gazetesinde yayınlanan makalelerle halka duyurulduğunun altını çizmiştir.

Raporunda kolera hastalığı ve salgınına da değinen Mustafa Nazım Bey, İran’da ortaya çıkan kolera hastalığının Osmanlı topraklarına sirayetinin önlenmesi için, sınırda bulunan ve Bayezîd Sancağına bağlı olan Kızıldize mevkiinde, vilayet karantina müfettişinin gözetiminde tıbbi muayeneler yapıldığını ifade etmiştir. İlaveten, hastalığın yayılmasına karşı önlem almak üzere gerekli çalışmaların yapılmasının, ilgili makamlara bildirildiğini dile getirmiştir.

Resmi Daireler²³

Mustafa Nazım Bey’in raporunda ele aldığı diğer önemli bir konu vilayette resmi daireler ile ilgili yapılan çalışmalar olmuştur. Buna göre; son dönemlerde kaza sonucu yanan vilayet hükümet konağının yeniden yapılması doğrultusunda çıkarılan padişah iradesine bağlı olarak, konak için temel atma töreni gerçekleştirilmiş ve bu vesile ile Padişaha dualar edilmiştir. Bunun yanı sıra yeni teşkil edilen Hınıs Livası merkezinde hükümetin şan ve şerefine uygun olacak surette bir hükümet konağının yapımına, halkın vermiş olduğu yardımlarla başlanmış ve inşasının tamamlanmasına yaklaşılmıştır.

Vali Bey’in resmi daireler çerçevesinde değindiği diğer bir mahal Sanayi Mektebi olmuştur. Mustafa Nazım Bey, memleketin iyi terbiye ve eğitime muhtaç evlatlarıyla yetimlerinin terbiye ve bir sanat eğitimi alabilmelerini temin etmek üzere önceden Erzurum merkezinde açılmış, ancak süreç içerisinde kullanılmamasından dolayı yıkılmış, yalnız bir duvardan ibaret kalmış Sanayi Mektebi’nin, halkın ve esnafın yapmış olduğu yardımlarla yeniden inşa edildiğini belirtmiş, resmi açılışının 1 Eylül 1904 (19 Ağustos 1320) tarihinde gerçekleştirildiğini ve bu vesile ile duaların yapıp padişaha sadakatin tekrarlandığını ifade etmiştir. Mustafa Nazım Bey’in anlatımına göre; yeni yapılan bu Sanayi Mektebi 5 imalathane, 1 derslik, öğretmen ve diğer görevliler için birer oda, 1 salon, 2 koridor, 1 ambar, 1 çeşme, 4 tuvalet ve 1 bahçeden ibaret olmak üzere inşa edilmiştir. Mektepte okuma yazmadan başka lüzumu derecesinde dini ilimler, hesap, geometri, resim ve coğrafya dersleri verilmektedir ki bu derslerin okutulabilmesi için 3 öğretmen tayin edilmiştir. Sanatla ilgili olarak ise marangozluk, dokumacılık, terzilik ve demircilik sanatları öğretilmektedir ve bu sanatların öğretilmesi için 7 adet hünerli sanatkâr görevlendirilmiştir. İki sınıftan ibaret olmak üzere açılan mektebin öğrenci mevcudu önceden 20 iken, hali hazırda mektebin birinci sınıfına 44, ikinci sınıfına 12 öğrenci devam etmektedir.

²³ BOA, *YPRK.UM*, 74/106, s. 8.

Belediye²⁴

Mustafa Nazım Bey raporunda vilayette belediye ile ilgili olarak yapılan çalışmalar hakkında da bilgi vermiştir.

Vali, Osmanlı Padişahı sayesinde üç dört seneden beri yavaş yavaş intizama sokulmakta olan vilayet merkezindeki Belediye Bahçesi'nin güzellik ve bayındırlığının temin edilmesi için çalışmalar gerçekleştirildiğini belirtmiştir. Bu doğrultuda bahçenin uygun bir yerinde 17 metre uzunluğunda, 12 metre genişliğinde üzeri çatıyla örtülü ve iki yanında birer oda bulunan mükemmel bir kiraathane yapıldığını yazmıştır. Bahçenin batı kısmının da 74 metre uzunluğunda ve 4 metre yüksekliğinde bir duvar ile örüldüğünü dile getirmiştir.

Ayrıca belediye ile ilgili inşaat çalışmalarıyla alakalı olarak, Sultanmelik Mahallesi'nde bulunup bir önceki sene belediye adına satın alınan bir hanenin arsası üzerinde, belediyenin temizlik işlerinde kullandığı hayvanları saklamak için büyük bir ahır ve samanlık inşa edildiğini ifade etmiştir.

Vali vilayette belediye ile ilgili olarak yapılan çalışmaları aktarırken, şehir merkezinden akan bir dere ve kaldırımlar hakkında da bilgi vermiştir.

Memleketin ortasında güneyden kuzeye doğru uzayıp giden ve üzerinin açık olması sebebiyle etraftaki hanelerden dökülen atıklardan dolayı bilhassa yaz mevsiminde kötü kokunun oluşmasına sebebiyet veren derenin, kapatılması işine başlanıldığını belirtmiştir. Derenin Kilisekapısı Caddesi üzerindeki büyük köprüden başlanılarak Ballaryan hanesi önüne kadar olan kısmının kapatılması suretiyle 180 metre uzunluğunda çift lağım inşa edildiğini ifade etmiş ve geri kalan kısımlarının süreç içerisinde kapatılmasının kararlaştırıldığını dile getirmiştir.

Şehirde kaldırım yapımı çalışmalarıyla ilgili olarak ise, Şeyhler Caddesi'nin başlangıcından askeri hastane hamamına giden yolun başlangıcına kadar olan 196 metre uzunluğundaki şosenin, yanlarda bulunan kaldırımlarıyla beraber tamir edildiğini belirtmiştir. Boyahane Hamamı'ndan başlayarak Ali Ağa Dairesi önüne kadar devam eden yolun da 85 metrelik kısmında toprak düzeltilmesi yapıldığını ve geri kalan 90 metrelik kısmının mevkiinin gereğine göre kırma taş ile döşenerek ve kaldırım yapılarak genişletildiğini ifade etmiştir. Ayrıca Subaşı yakınında İstanbul Kapısı Caddesi ile Mumcu Mahallesi Caddesi arasındaki yolların 46 metrelik kısmında kaldırımların yeni baştan yapıldığını ve Kavak Mahallesi'nin Karakolhane Sokağı'nda bulunan harap vaziyetteki kaldırımın 15 metrelik kısmının tamir edildiğini izah etmiştir.

Sonuç

Rapordan anlaşıldığı üzere, Mustafa Nazım Bey üç yıldan beri valiliğini yürüttüğü Erzurum Vilayeti'ndeki çalışmalarıyla ilgili olarak Sultan II. Abdulhamid'e bilgiler vermiştir. Bilhassa 1320 yılının Mart başından Ağustos sonuna (Mart-Eylül 1904) kadar olan süreçte gerçekleştirilen faaliyetlerini ayrıntılı bir şekilde ele almıştır.

²⁴ BOA, *YPRK.UM*, 74/106, s. 8.

Bu çerçevede özellikle vilayetin yol durumuna eğilmiş, Erzurum ile Rize arasında yapılacak bir transit yolunun hem Erzurum hem de bölgedeki diğer vilayetler için tarımsal faaliyetler ve ekonomik açıdan önemini altını çizmiştir. Ayrıca Erzurum ile Trabzon; Kiğı-Harput; Bayezid; Tortum; Hınıs-Muş; Yusufeli; Erzincan buna ilaveten Erzincan ile Kemah, Refahiye-Şebinkarahisar, Sipikör arasındaki yollarda yapılan bütün çalışmaları detaylarıyla izah etmiştir.

Yine belirtilen süre içerisinde eğitim, sağlık, ticaret, ziraat, belediyeçilik v.s alanlarında yapılan çalışmaları uzun uzadıya anlatmış, bu konularda vilayetin durumunu ihtiyaçlarıyla beraber ortaya koymuştur. Var olan sıkıntıların giderilebilmesi için çalışmalarını ve projelerini anlatarak vilayetin durumuna olan hakimiyetini dile getirmeye gayret etmiştir. Döneminde kendi çabalarıyla Erzurum Vilayeti'nin geldiği noktayı izah ile bir anlamda idareciliğin hakkını verdiğini ve başarılı işler yaptığını adate padişaha ispat etmeye çalışmıştır.

Rapor 1905 yılının Erzurum vilayetini hemen hemen her yönünden tanıtmaya bakımından önemli ve değerli bir rapordur. Ayrıca Erzurum'da 1906 yılında vergiler sebebiyle çıkan halk ayaklanmasındaki tutumu dolayısıyla sürekli eleştirilen Vali Mustafa Nazım Bey'in, vilayet için yaptığı olumlu şeyleri göz önüne getirmesi bakımından da dikkate değerdir.

KAYNAKÇA

A-Arşiv Belgeleri

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH MUI)*, Dosya No: 3-3, Gömlek No: 7.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Umum Vilayetler Tahrirâtı (YPRK.UM)*, Dosya No: 74, Gömlek No: 106.

B-Kitap ve Makaleler

- CEVİZLİLER Erkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Erzurum'da Eğitim (1839-1923)*, (Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 2006.
- KANSU Aykut, *1908 Devrimi*, İstanbul, 2001.
- KARPAT Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, (Çev. Bahar Tırnakçı), İstanbul, 2003.
- KONUĞU Enver, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara, 1992.
- Mücellidoğlu Ali Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları İle Birlikte Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, II (1859-1968), Ankara, 1968-1969.
- ÖNCÜ Ali Servet, "Erzurum Valisi Mehmet Emin (Yurdakul) Bey'in Erzurum-Trabzon Yollarıyla İlgili Bir Raporu", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 4/Bahar 2008, Trabzon, 2008.
- PAKALIN Mehmed Zeki, *Sicill-i Osmanî Zeyli Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi*, XIII, Mehmet Naci Bey, Nüzhet Sabit Bey, (Yay. Haz: Cengiz Kartın), Ankara, 2008.

TOZLU Selahattin, "Erzurum Valisi Mehmet Celal Bey'in Bayezid (Ağrı) Sancağına Dair Raporu (1909)", *Ramazan Şeşen Armağanı*, ed. E. Uyumaz-S. Kızıltoprak, (İSAR Vakfı Yay.), İstanbul, 2005.

TOZLU Selahattin, "Osmanlı Yol Düzenlemeleri (1839-1908)", *Osmanlı, III (İktisat)*, Edt: Güler Eren, (Yeni Türkiye Yayınları), Ankara, 1999.

TÜRKGELDİ Ali Fuad, *Görüp İşittiklerim*, Ankara, 1949.